

Isabel Torras

Les necessitats de la petita infància: els mil dies d'or

Recepció: 08/03/2020 Acceptació: 31/03/2020

Resum

Aquest article planteja quines són les necessitats dels primers anys de vida dels nadons i com satisfer-les des de la parentalitat positiva, per tal que els infants puguin créixer de forma sana, equilibrada i desenvolupant al màxim les seves potencialitats. Es posa especial èmfasi en l'establiment del vincle segur, en la confiança bàsica i en el diàleg amb el món intern del bebè, per tal de donar resposta a les seves necessitats de manera serena i adient. L'article també aborda el paper decisiu que tenen les famílies en el desenvolupament harmònic dels infants i es pregunta què necessiten per poder exercir la seva funció adequadament. En els darrers apartats es reflexiona sobre l'acompanyament i el suport a famílies en situació d'especial vulnerabilitat i es fan alguns apunts sobre la tasca dels professionals socials que treballen al costat de les famílies amb fills menors de tres anys, destacant la importància de les actituds que s'hi adopten.

Paraules clau

Petita infància, mil dies d'or, famílies, parentalitat positiva, acompanyament, vincle, desenvolupament infantil

Las necesidades de la primera infancia: los mil días de oro

Este artículo plantea cuáles son las necesidades de los primeros años de vida de los bebés y cómo satisfacerlas desde la parentalidad positiva, para que los niños puedan crecer de forma sana, equilibrada y desarrollando al máximo sus potencialidades. Se pone especial énfasis en el establecimiento del vínculo seguro, en la confianza básica y en el diálogo con el mundo interno del bebé, a fin de dar respuesta a sus necesidades de manera serena y adecuada. El artículo también aborda el papel decisivo que tienen las familias en el desarrollo armónico de los niños y se pregunta qué necesitan para poder ejercer su función adecuadamente. En los últimos apartados se reflexiona sobre el acompañamiento y el apoyo a familias en situación de especial vulnerabilidad y se hacen algunos apuntes sobre la labor de los profesionales sociales que trabajan junto a las familias con hijos menores de tres años, destacando la importancia de las actitudes que se adoptan.

Palabras clave

Primera infancia, mil días de oro, familias, parentalidad positiva, acompañamiento, vínculo, desarrollo infantil

Needs in Early Childhood: the thousand golden days

This article sets out to consider the needs of babies in the first years of life and how to meet these with positive parenting to allow children to grow in a healthy and balanced manner, developing their potential to the full. Special emphasis is placed on establishing a secure bond, basic trust and dialogue with the baby's inner world, in order to respond to their needs calmly and appropriately. The article also addresses the decisive role played by the family in the harmonious development of the child and asks what families need to be able to carry out their function properly. The concluding sections reflect on the provision of support and guidance for families in situations of special vulnerability and include notes on the practice of social services professionals who work with families with children under the age of three, highlighting the importance of the attitudes adopted in this context.

Keywords

Early childhood, golden thousand days, families, positive parenting, support and guidance, bond, child development

Com citar aquest article:

Torras Genís, Isabel (2020).

Les necessitats de la petita infància: els mil dies d'or.

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 74, 17-35.

▲ Introducció

*Som allò que els pares i les mares ens van ensenyar
quan no estaven intentant ensenyar-nos res.*

Umberto Eco

*La primera tasca de l'educació és agitar la vida,
per després deixar-la lliure perquè es desenvolupi.*

Maria Montessori

Les experiències primerenques en aquests mil dies d'or influeixen en la construcció de l'arquitectura cerebral

Els mil dies d'or és un concepte que sorgeix inicialment en l'àmbit de la medicina, associat a la salut maternoinfantil, i fa referència als primers mil dies de vida del nadó: des que és concebut fins que compleix els dos anys. És un concepte que destaca sobretot la rellevància d'una bona salut i una correcta nutrició durant la gestació i els primers mesos del nadó de cara al seu òptim creixement. En aquest article volem utilitzar el concepte dels *mil dies d'or* per aprofundir en la importància d'aquests primers moments, no ja només en termes de salut i creixement físic, sinó també pel que fa a la resta de desenvolupaments, especialment el socioafectiu i el cognitiu. Les experiències primerenques en aquests mil dies d'or influeixen en la construcció de l'arquitectura cerebral, en els funcionaments psíquics bàsics, i estan altament relacionades amb el desenvolupament de l'infant a curt i llarg termini.

Aquests primers mil dies es consideren essencials per desenvolupar les potencialitats del nadó, cosa que dependrà de les oportunitats que tingui per créixer saludable, ben nodrit, predisposat a l'aprenentatge, emocionalment segur i sent escoltat, i de l'accés que tingui a serveis adequats de salut, nutrició, educació i protecció. Durant aquests mil dies inicials, s'estableixen en bona mesura les bases de la salut i les capacitats que li permetran desenvolupar-se de manera adequada durant la resta de la seva vida (Nacions Unides, 2020).

Els mil dies d'or per construir uns bons fonaments: les necessitats dels infants i la seva satisfacció per part dels adults que en tenen cura

A l'inici de la vida, l'ésser humà és clarament dependent dels altres per a la seva supervivència; i no només durant els nou mesos que dura la gestació, sinó també durant els anys d'infantesa. Afortunadament, l'espècie humana, com moltes altres espècies animals, està *programada* per tenir cura de les seves cries; per satisfer les necessitats dels nadons d'una manera natural i instintiva. Les necessitats dels nadons no han variat substancialment, tot i els

canvis que ha experimentat la societat i l'estructura familiar en les darreres dècades. López Sánchez (2008) les agrupa de la manera següent:

- **Necessitats psicobiològiques:** bona alimentació, bona higiene, bona temperatura, son adequat, protecció de riscos reals i integritat física, salut.
- **Necessitats socioafectives:** seguretat emocional, xarxa de relacions socials, participació i autonomia progressiva.
- **Necessitats cognitives:** estimulació sensorial, exploració física i social, comprensió de la realitat.

Tenint present que totes aquestes necessitats estan interrelacionades i que la satisfacció d'una d'elles afecta la satisfacció de les altres, intentarem aprofundir principalment en les necessitats socioafectives i en les necessitats cognitives, atès que la satisfacció d'aquestes necessitats no és tan evident i directa com la de les necessitats psicobiològiques, i en canvi són tan o més importants.

Les necessitats socioafectives: la vinculació segura i la confiança bàsica, la clau de tot

Els nadons neixen amb una predisposició a establir vincles amb altres persones i necessiten clarament d'aquesta vinculació per al seu desenvolupament afectiu. Aquesta actitud és innata i està motivada sobretot per la recerca de protecció, seguretat i refugi que el cuidador pugui oferir al nounat. Atesa aquesta predisposició, durant els primers mesos de vida el nadó es vincula a un o més cuidadors, amb els quals se sent segur i receptiu a les seves manifestacions d'afecte i de qui no vol separar-se (Bowlby, 1958; Talarn, 2013). La teoria del vincle (Bowlby, 1958) posa en relleu de manera empírica que en els primers anys de vida tot infant ha de gaudir de cures regulars, emocionalment càlides, previsibles d'acord amb les seves expectatives i afectivament comunicatives per poder desenvolupar-se adequadament com a persona i assolir un nivell òptim de salut mental.

Com s'estableix aquest vincle? Com responem els adults a aquesta necessitat primigènia de l'infant? Bàsicament a través de la satisfacció de les seves necessitats psicobiològiques. Quan un nadó plora perquè té gana, perquè té son o per algun altre malestar, serà la mare o la persona que el cuidi qui donarà sentit a aquest plor i calmarà l'infant alimentant-lo o fent el que calgui, tot dient-li: "segurament deus tenir gana" o bé "estàs cansat i no et pots adormir" o "tens mal de panxa?". La mare o el cuidador principal, de forma natural, interpreta el que li passa al nadó, posa paraules al seu malestar i actua en conseqüència. En paraules de Winnicott (1956), diríem que aquests primers mesos el nadó forma part d'una relació i no podria existir sense aquesta mare o figura parental que és sensible als seus requeriments i els satisfà d'una manera apropiada. I això es fa en la quotidianitat del dia a dia, quan la mare o el

Totes aquestes necessitats estan interrelacionades i la satisfacció d'una d'elles afecta la satisfacció de les altres

pare alimenta el nadó, quan li canvia el bolquer, quan el posa a dormir, quan el banya, quan surt amb ell a passejar, etc. No es tracta d'establir el vincle a través d'activitats "extraordinàries", sinó que, a través de les rutines diàries, l'infant va adquirint aquesta seguretat i estima que se li transmet quan se'n té cura. Quan el nadó percep que és important per a algú i se sent comprès i atès en les seves necessitats –evidentment, d'una manera inconscient i primària, perquè la seva ment encara és molt immadura– es vincula estretament a la seva figura de referència (Gerhardt, 2008). Aquesta vinculació afectiva és asimètrica, però bidireccional: el nadó necessita tenir a prop aquesta figura parental que li dona seguretat i afecte, però alhora, a la mare o al pare també li genera tranquil·litat tenir a prop el nadó. És un moment en què la necessitat del nadó de "ser cuidat" es complementa feliçment amb la necessitat de l'adult de "tenir cura de". És un període en què l'adult avantposa les necessitats del nadó a les seves pròpies o, més ben dit, l'adult *es fa seves* les necessitats del nadó, prioritzant-les per davant d'altres qüestions.

Insistint en la importància dels bons tractes a l'inici de la vida per tenir un bon desenvolupament socioafectiu, podem dir que si, quan el nadó plora, gemega o crida, intentem posar-nos en la seva pell i entendre què li està passant per comportar-se d'aquella manera, si fem una aposta sincera per dialogar amb el seu *món intern* i donar una resposta d'acord amb aquestes premisses, estem donant a l'infant un missatge fonamental: li estem dient que no està sol davant les dificultats, que els malestars que sent poden superar-se i que té algú al costat amb un interès genuí per ajudar-lo (Amorós, 2008). En definitiva estem possibilitant l'establiment de la *confiança bàsica* de què ens parla Erikson en el seu reconegut model psicosocial: la *confiança* d'estar en un món on se'l té en compte i que s'aconsegueix gràcies a l'experiència continuada de ser cuidat i estimat (Erikson, 1973). Aquesta confiança bàsica esdevé el pilar on se sustenta tot creixement posterior i ens porta a adquirir la virtut de l'*esperança*, és a dir, a no enfonsar-nos davant les dificultats, sinó a tenir l'esperança que ens en sortirem, atès que les nostres experiències primerenques han anat en aquest sentit. Popularment es diu que l'esperança és l'última cosa que es perd, segurament perquè és la primera cosa que es guanya.

Com diu la psicòloga experta en desenvolupament emocional i protecció infantil Pepa Horno,

vincular-se a una altra persona és un privilegi, perquè comporta la possibilitat d'influir en el seu desenvolupament, però també una responsabilitat, perquè deixem empremta en el seu psiquisme. Un dels aspectes clau per als pares i mares, per tant, és saber construir vincles afectius constructius i positius amb els seus fills i filles per proporcionar-los la seguretat bàsica afectiva que serveix per generar creixement i autonomia en l'infant (Horno, 2008).

A partir d'aquest vincle segur i d'aquesta confiança bàsica, l'infant pot sortir a explorar l'entorn. Aquesta és la base de tot: podem començar a obrir-nos i a interessar-nos pel món exterior, a explorar i experimentar, sempre que estiguem tranquils a nivell afectiu. L'inici del desenvolupament cognitiu està estretament lligat, per tant, al desenvolupament afectiu.

Les necessitats cognitives: la importància de l'exploració lliure i de tenir un bon intèrpret vital

Durant els primers mesos, el món és per al nadó un conjunt d'estímuls ple de colors, llums, formes, olors, textures, sons i sabors. Fins i tot abans, durant el desenvolupament intrauterí, el fetus ja va rebent estímuls de forma suau i tamisada, com pot ser llum, música o, especialment, la veu de la mare, que facilitaran la posterior vinculació. Un cop naixem, comencem a pensar i interaccionar amb l'entorn gràcies al fet que venim equipats de fàbrica amb el sentit de la vista, l'oïda, el gust, l'olfacte i el tacte, que són les nostres finestres a l'exterior, i gràcies també a la possibilitat que tenim de moure'ns i interaccionar amb les persones i els objectes. En aquest primer moment, el coneixement de la realitat es fa, per tant, a partir del sentits, les sensacions i el moviment. La primera feina que té el nadó és discriminar les sensacions que provenen d'ell mateix (gana, mal de panxa o sensació de fred), de les que provenen de fora (llums, sabors, sorolls...). Així anirà agafant consciència d'ell mateix i diferenciant-se de la realitat exterior. En segon lloc, el nadó haurà de posar ordre a tot aquest caos d'estímuls externs i anar organitzant el món sota uns determinats paràmetres. Les rutines que l'adult estableix d'alimentació, higiene i son, així com la constància dels espais on es mou i de les persones que tracta, li donen estabilitat i l'ajuden a entendre i anticipar esdeveniments. Així mateix, l'exploració lliure de l'infant en entorns segurs i rics en estímuls el posa en situació d'anar comprenent com es comporten els objectes quan es manipulen, es llancen, es xuclen o es mosseguen (Pikler, 1984).

La relació amb la mare o el cuidador principal i el retorn continuat que en rep també és una peça clau per a la comprensió de l'entorn. Per tant, en aquests primers mesos, pren molta importància la manera com agafem el nadó, l'acaronem, el mirem, li parlem, juguem amb ell i li establim les rutines. L'adult cuidador es converteix en l'intèrpret vital del que li succeeix a l'infant, que a poc a poc va coneixent el món i a ell mateix a través dels ulls dels seus referents. Quan un infant de dos anys ensopega i cau acostuma a espantar-se i a buscar refugi en la mirada materna, si la mare veu que no s'ha fet mal i és capaç de fer-li un retorn tranquil del tipus: "No t'has fet mal, oi? Només ha estat un ensurt! No ha passat res, continua jugant...", segurament l'infant continuarà jugant i és possible que es vagi repetint a ell mateix: "No m'he fet res, només ha estat un ensurt!". Si aquesta actitud d'interpretació serena dels esdeveniments per part dels referents es fa de manera continuada,

A partir d'aquest vincle segur i d'aquesta confiança bàsica, l'infant pot sortir a explorar l'entorn

En aquest primer moment, el coneixement de la realitat es fa a partir del sentits, les sensacions i el moviment

ajudarà l'infant perquè, en el futur, quan torni a viure situacions semblants, ell mateix pugui interpretar el que li passa de forma tranquil·la i adequada. Les recents investigacions en neurociència cognitiva van en la mateixa línia, demostrant que el desenvolupament cerebral, les emocions i el desenvolupament de la ment estan clarament entrelaçats i que les figures parentals hi tenen una gran influència. El cervell és un complex sistema de sistemes que barreja ordenadament les experiències vitals i les paraules amb les emocions que es produeixen en cada moment relacional. Les accions parentals s'associen a emocions d'alegria, dolor, tristesa, por o calma que són interactuades amb les emocions de l'infant. Inicialment, durant els primers anys de vida, són les figures parentals que promouen el pensament dels seus menors, donant pautes per analitzar la vida quotidiana i els seus significats. Les figures parentals són, per tant, molt actives en el desenvolupament emocional i en el desenvolupament de la ment dels infants (Barudy, 2010; Siegel 2011; Damasio, 2005; citats a Loizaga, 2011).

Els infants molt petits potser no entenen a l'inici les paraules concretes, però capten ràpidament la prosòdia

Pel que fa al desenvolupament de les capacitats comunicatives, als infants cal parlar-los des que neixen i fins i tot abans, tenint en compte que cap al cinquè mes de gestació es desenvolupa el sentit de l'oïda. Posar paraules a les accions que anem fent amb ells els ajuda a anar entenent el món i anar entenent-se a ells mateixos: parlar-los amorosament mentre els al·letem, cantar durant el bany, llegir-los un conte en veu alta abans d'anar a dormir, inventar relats... En tot això també hi ha una part lúdica i plaent molt important que no s'ha de menystenir. Els infants molt petits potser no entenen a l'inici les paraules concretes, però capten ràpidament la prosòdia: l'entonació, el to, la intensitat, etc. Cal tenir present que els bebès entenen molt més del que són capaços d'expressar.

Clourem aquest apartat resumint i proposant algunes pautes adreçades a mares, pares i educadors d'infants menors de tres anys per acompanyar-los en el seu coneixement del món:

- Establir unes rutines adequades d'alimentació, higiene i son que ajudin el nadó a posar ordre al caos inicial. A poc a poc, a partir de la repetició, la constància i la coherència dels estímuls, podrà anar anticipant els esdeveniments i això li anirà donant seguretat i estabilitat.
- Oferir entorns segurs i adaptats a l'edat de l'infant en els quals pugui explorar i jugar lliurement. Sobretot a partir del moment en què l'infant pot desplaçar-se per ell mateix, gatejant o caminant, és important que pugui interaccionar amb objectes i estímuls diversos d'una manera segura, autònoma i supervisada.
- Encara que no parli, és important que nosaltres hi parlem, li interpretem el que passa, li expliquem coses, hi fem jocs de falda, hi interaccionem, etc. Potser no entendrà les paraules, però captarà la intenció a través del to, l'expressió i el context.

- Estar atent al seus ritmes naturals (de gana, son, joc, etc.) i respectar-los, sense avantposar les nostres necessitats i exigències adultes.

La família: l'entorn natural de creixement de l'infant

La família és el primer entorn de relació i convivència que ens ajuda a estructurar-nos com a persones. La majoria de nosaltres partim d'una vivència familiar concreta que ens ha permès créixer, madurar i ser com som actualment. Segons les dades de l'últim cens que l'Institut Nacional d'Estadística realitza cada deu anys (el proper serà el 2021), el 87,7% de la població resident a Catalunya viu en família: tot i els múltiples canvis que ha experimentat la societat en els últims anys, la família continua sent el model convivençial per excel·lència.

Actualment, el ventall d'estructures familiars s'ha ampliat. Algunes de les causes que han propiciat aquest canvi estan relacionades amb l'afebliment de les formacions familiars clàssiques (nuclear i extensa) i l'aparició de nous models familiars, l'envelliment poblacional, els efectes de la incorporació de les dones al mercat de treball, les conseqüències de l'emigració cap a entorns urbans, les dificultats d'emancipació, l'increment de les ruptures conjugals i els canvis socials en la percepció de com han de ser les famílies (Riudor, 2018). Ens trobem per tant amb estructures familiars més plurals i més diverses, però segurament amb el mateix desig d'exercir la seva parentalitat i acompanyar els seus fills i filles en el seu procés de creixement.

Podem distingir entre dues formes de parentalitat: la *biològica*, associada a la procreació, i la *social*, associada a la capacitat per cuidar, protegir, educar i socialitzar els infants. Tot i que habitualment les dues parentalitats van juntes, no sempre és necessàriament així. La *parentalitat social* no depèn de l'estructura o composició familiar, sinó que té a veure amb les actituds i formes d'interaccionar de les figures parentals amb els seus fills i filles. Aquestes actituds i formes d'interaccionar dels adults referents és el que anomenem *competències parentals*, i segons Barudy (2005) s'adquireixen per processos complexos en els quals intervenen i es barregen diferents aspectes:

- Les possibilitats personals innates marcades, sens dubte, per factors hereditaris.
- Les experiències de bon tracte o mal tracte que els futurs pares han conegut en les seves històries personals, sobretot en la infància i en l'adolescència.
- Els processos d'aprenentatge, els quals estan influenciats pels moments històrics, els contextos socials i la cultura.

Difícilment es poden modificar els dos primers factors: les possibilitats personals innates i les experiències primerenques de bon tracte o mal tracte, més enllà de ser conscients de la influència que tenen en l'estil educatiu de cadascú. Afortunadament hi ha un tercer factor que incideix en les competències parentals i són els processos d'aprenentatge. Per tant, es pot aprendre a ser competent a nivell parental. Autors contemporanis com Loizaga (2011) i Rodrigo, Máiquez i Martín (2010) proposen concretament l'aprenentatge de la *parentalitat positiva*.

La parentalitat positiva

La parentalitat positiva es refereix al comportament dels pares fonamentat en l'interès superior de l'infant

La parentalitat positiva es refereix al comportament dels pares fonamentat en l'interès superior de l'infant, que té cura, desenvolupa les seves capacitats, no és violent i ofereix reconeixement i orientació, i que inclou l'establiment de límits que permetin el ple desenvolupament de l'infant (Rodrigo *et al.* 2010). La parentalitat positiva és sobretot invisible: feta de les conductes i actituds del dia a dia i dels missatges (sovint no verbals) que emetem en la relació amb els nostres infants.

Loizaga (2011) estableix tres nivells de parentalitat positiva:

- 1) *Les bases*: L'actitud parental global, el clima familiar que ens fa sentir a gust com a persones.
- 2) *Els comportaments*: Les conductes explícites que ens fan créixer amb seguretat i maduresa i que poden anar des de jugar, riure i fruit amb els fills, fins a utilitzar la disciplina de forma assertiva, passant per ensenyar habilitats necessàries per a la vida.
- 3) *El metallenguatge*: Reflexions sobre el propi comportament parental des d'una perspectiva ètica que ajuden a veure el món i la pròpia vida amb significat i sentit.

Rodrigo *et al.* (2010), per la seva banda, descriuen els principis que ha de seguir la parentalitat positiva:

- Vincles afectius càlids, protectors i estables perquè els menors se sentin acceptats i estimats.
- Entorn estructurat; això suposa l'establiment de rutines i hàbits per a l'organització de les activitats quotidianes.
- Estimulació i suport a l'aprenentatge.
- Reconeixement del valor dels fills i filles, mostrar interès pel seu món i les seves experiències i respondre a les seves necessitats.
- Capacitació dels fills i filles, potenciant la seva percepció que són agents actius i competents.

- Educació sense violència, exclouent tota forma de càstig físic o psicològic degradant.

Els principis que acabem d'anomenar van destinats a totes les famílies amb infants i no només a famílies amb infants de 0 a 3 anys. La parentalitat positiva relacionada amb la petita infància, però, té unes particularitats que considerem prou rellevants com per parlar-ne a continuació.

Parentalitat positiva i petita infància

Les particularitats de la parentalitat positiva en l'etapa 0-3 tenen a veure amb el fet que els nadons es troben a l'inici de la vida (i per tant no hi ha experiències ni vivències prèvies a les quals referir-se o amb les quals comparar) i amb el fet de no tenir encara llenguatge construït per comunicar i pensar. Tenint en compte aquests dos paràmetres (*inici de vida i no disposar de llenguatge*), ens atrevim a rellegir els principis anteriors i a incidir en tres qüestions que, en infants més grans, no tenen tanta rellevància com ho poden tenir en els nadons: *el temps compartit, la rapidesa a donar resposta i la mirada que reconeix*.

a) Temps compartit: Quantitat de temps i temps de qualitat

Anys enrere s'acostumava a dir que no era tan important la quantitat de temps que passessis amb el teu fill, sinó el temps de qualitat que li dediquesis. Es deia que si no podies veure el teu fill durant el dia, però podies estar una estona amb ell abans d'anar a dormir explicant-li un conte o cantant-li una cançó, la qualitat d'aquesta estona compensava el fet d'haver estat separats durant la jornada. Doncs bé, aquesta premissa, que pot ser certa fins a cert punt amb infants més grans, no es compleix amb els nadons. Com dèiem en apartats anteriors de l'article, les necessitats d'aquests *mil dies d'or* requereix qualitat, però també quantitat de temps que el nadó i la mare o el cuidador principal passen plegats. L'establiment del vincle i la confiança bàsica s'assoleix gràcies a les rutines quotidianes compartides d'alimentació, de son, d'higiene i de joc; i tot això requereix temps. Demana presència, estabilitat i constància per part de la figura parental, i disponibilitat d'acollir físicament però també psíquicament aquest nadó que s'inicia en la vida. El temps compartit, per tant, en els *mil dies d'or* ha de ser el màxim possible.

Lligat al que acabem de comentar, ens preguntem si deleguem en excés la criança en els experts. En principi, la criança i l'educació dels infants no s'haurien de delegar, sinó que s'haurien de compartir i, tot i així, considerem que fins a cert punt. És natural i recomanable compartir la criança amb la pròpia xarxa familiar i social, i consultar dubtes amb els professionals oportuns de l'àmbit de la pediatria, l'educació o la psicologia. El que creiem que és excessiu és desconfiar ja d'entrada de les pròpies capacitats i claudicar, delegant en els professionals qüestions que s'haurien de poder treballar a la

L'establiment del vincle i la confiança bàsica s'assoleix gràcies a les rutines quotidianes compartides d'alimentació, de son, d'higiene i de joc

família (per exemple, delegar en els educadors d'escoles bressol la introducció de determinats aliments en la dieta del nadó, la retirada del bolquer o l'establiment de rutines de son adequades). Cal consultar i confiar sempre en l'opinió dels professionals, però sense arribar a l'extrem de traspassar-los la responsabilitat d'aspectes de la criança que corresponen a l'àmbit familiar.

b) La rapidesa a donar resposta: Amb els nounats, immediatesa!

Com més petit és l'infant, més diligent ha de ser l'adult cuidador en la satisfacció de les seves necessitats. Un infant d'una certa edat ja té experiències prèvies d'haver estat atès i, per tant, pot tenir una certa capacitat d'espera; però un nadó acabat de néixer no disposa d'aquestes experiències prèvies i, per tant, el seu plor ha de ser atès i consolat com abans millor. La immediatesa inicial l'ajuda a confiar. Com hem dit en apartats anteriors, gràcies a l'estabilitat, la constància i les rutines que estableix el cuidador, l'infant va percebent que les seves demandes són ateses i, a poc a poc, pot ampliar el temps d'espera. Juntament amb l'espera, ampliarà també les formes de consol: d'aquells moments inicials en què només es calma agafant-lo en braços, passarà més endavant a calmar-se amb la presència de l'adult cuidador, o escoltant la seva veu des de l'habitació del costat. Tot i que pugui semblar contradictori, els infants necessiten estar molt "enganxats" a les figures parentals a l'inici, per poder-se'n anar allunyant amb tranquil·litat i anar esdevenint autònoms.

c) La mirada que reconeix: Mirada afectuosa que fa créixer harmoniosament

Tots els infants i adolescents, tinguin l'edat que tinguin, han de ser mirats i s'hi ha de parlar de manera amorosa. Però no ens cansarem de dir que, durant els primers mil dies de vida, la mirada de la figura parental és especialment rellevant: l'autoconcepte i l'autoestima futura hi estaran molt relacionades. El nadó encara no es pot mirar ell mateix i la seva identitat va estretament lligada a la de l'adult que en té cura. Podem dir que el bebè "es veurà" en el somriure de la mare o en els seus ulls quan el miren (Winnicott, 1956). L'infant necessita percebre, d'una manera primària i no conscient, que ha arribat a un món en el qual se'l respecta i se'l té en compte. El nadó té en la figura parental el seu "jo extern" que el reconeix i posa paraules al que li passa quan ell encara no pot fer-ho. Cal insistir que res, absolutament res, substitueix la interacció personal en aquestes primeres edats. Els infants necessiten ser *mirats* en tota la plenitud de la paraula perquè, com dèiem en apartats anteriors, són part d'una relació i només poden començar a ser i a construir-se en la mesura que són *mirats* i estimats per l'adult.

Volem fer un incís per alertar del perill d'introduir pantalles (ordinadors, mòbils, tauletes) en les rutines dels infants menors de tres anys en aquesta construcció del seu "jo". Resulta molt còmode que mengin mirant dibuixos animats a l'ordinador, que s'adormin escoltant cançons a la tauleta o que s'estiguin tranquils al cotxet jugant amb el mòbil, però, com aconsella amb arguments sòlids i contrastats la pedagoga Anna Ramis (2019), "De 0 a 3, pantalles RES!". Estudis empírics recents han trobat una relació directa entre el temps que infants d'entre 2 i 5 anys passen davant de pantalles amb un rendiment més baix en proves d'avaluació del seu desenvolupament (Madi-gan, 2019). Un nadó mirant dibuixos en la pantalla d'un mòbil ofereix una falsa sensació de tranquil·litat, ja que el manté entretingut i amb la ment ocupada, però no l'ajuda a construir-se com a persona. El que ajuda els infants a construir-se com a individus és el contacte directe, la interacció i el retorn que els fem els seus referents. Als infants els calen adults generosos i disponibles, que siguin capaços de posar el focus d'atenció en l'infant, per ajudar-lo a interpretar les seves vivències d'una manera realista, tranquil·la i positiva (Torràs, 2018).

Tot i el que acabem de dir, cal recordar també que els primers anys de vida és una etapa força invisible socialment parlant. L'atenció del nadó es fa majoritàriament a casa, de portes endins, i el bebè encara no pot expressar-se amb paraules. Si tot va bé i les figures parentals són càlides, sensibles i protectores, cap problema, però si no, el nadó es troba en una situació de total indefensió. És un deure social trobar els mecanismes per aconseguir una adequada cura de tots els nadons durant aquests primers anys i, alhora, poder detectar i actuar ràpidament en les situacions en què no sigui així.

Què necessiten les famílies amb fills menors de tres anys?

Abans d'entrar a abordar les necessitats de les famílies amb fills menors de tres anys, ens agradaria destacar que els països amb menor índex de pobresa infantil i familiar, els països on les famílies presenten un grau més alt de benestar, són aquells països que plantegen *polítiques familiars universals* adreçades a *totes* les famílies amb infants a càrrec. És a dir, que els destinataris de les polítiques són totes les famílies, independentment del seu nivell de renda, en contraposició a les mesures específiques adreçades a determinats col·lectius (Riudor, 2018). Totes, absolutament totes les famílies, són en algun moment vulnerables i necessiten ésser cuidades. Per tant, el benestar de la infància i de la família cal entendre'l com a prioritat universal. En la mesura que millorem les condicions de les famílies, millorarem el benestar infantil.

Estudis empírics recents han trobat una relació directa entre el temps que infants d'entre 2 i 5 anys passen davant de pantalles amb un rendiment més baix

En aquesta mateixa línia, un estudi promogut per la Taula d'Entitats del Tercer Sector Social (Torras i Lorenzo, 2018) posava de manifest que les principals necessitats de les famílies tenien a veure amb tres aspectes:

- a) Les *mesures de conciliació laboral i familiar* que ajudin a organitzar i repartir millor el temps dedicat a la feina i a la família. En aquest tipus de mesures els països nòrdics han esdevingut referents: disposen de permisos parentals de llarga durada, ben retribuïts –amb el 70-80% del salari de mitjana– i amb una àmplia flexibilitat a l'hora de poder gaudir-los (Riudor, 2018).
- b) *Recursos/persones de confiança amb qui deixar els fills* durant les estones en què la mare o el cuidador principal no pot ocupar-se'n, i que ens remetria a la importància d'una xarxa d'escoles bressol públiques i de qualitat. L'accés a l'educació durant l'etapa dels 0-3 anys té beneficis socials, especialment en el cas dels infants que creixen en llars més vulnerables perquè afavoreix la igualtat d'oportunitats. Save the children (2019), en el seu informe *Donde todo empieza*, revelava que només el 26% de famílies amb pocs recursos escolaritzaven els seus fills abans dels 3 anys, davant del 62% de les famílies amb més recursos. L'esmentat informe assenyalava també que les famílies amb més recursos que no escolaritzen els seus infants en aquestes edats, no ho fan perquè prenen l'opció d'atendre'ls a casa; mentre que les famílies amb pocs recursos que no porten els seus fills dels 0 als 3 anys a un centre educatiu no ho fan majoritàriament per motius econòmics. És a dir, els primers no ho fan perquè no volen, atès que disposen d'alternatives; mentre que els segons no ho fan perquè no poden.
- c) *Acompanyament a la criança i suport a les competències parentals*: donen resposta a necessitats psicosocials que tenen a veure amb el fet de no sentir-se sol davant la criança i poder compartir dubtes i vivències amb altres pares i mares o tenir l'acompanyament d'experts mitjançant grups de criança, espais nadó, espais familiars o escoles de famílies. Pel que fa a aquesta darrera necessitat, els experts destaquen els beneficis del suport no només durant la criança, sinó també durant l'etapa de l'embaràs i el postpart. Un acompanyament professional a domicili que vagi més enllà del seguiment obstètric i ofereixi un seguiment més de caràcter psicosocial, ajudant a detectar i pal·liar situacions de soledat i malestar durant aquest procés.

Segurament caldria afegir un quart aspecte que tingués a veure amb *l'accés de les famílies a tota aquesta informació*; és a dir, que en cada barri o ciutat es fes arribar o es posés a disposició de les famílies, una guia 0-3 dels recursos, projectes i serveis on es detallessin horaris, vies d'accés, professionals, activitats que es duen a terme, etc. Una informació completa i exhaustiva

L'accés a l'educació durant l'etapa dels 0-3 anys té beneficis socials, especialment en el cas dels infants que creixen en llars més vulnerables

semblant a la que s'ofereix en relació amb l'educació formal a partir dels tres anys, per tal que pares i mares puguin accedir als recursos que més s'ajustin a les seves necessitats.

L'acompanyament i el suport a famílies en situacions o moments d'especial vulnerabilitat

Segons l'Enquesta de Condicions de Vida (Idescat, 2018), el percentatge de persones que viuen en llars considerades en risc de pobresa a Catalunya és del 21,3%, però puja al 25,3% a les llars de famílies amb fills dependents; mentre que baixa al 17,1% a les llars sense fills. La situació és especialment greu en el cas de les famílies monoparentals on la taxa de risc de pobresa puja a un alarmant 42,9%. Famílies en situació vulnerable, que comporten infàncies vulnerades pel que fa a igualtat d'oportunitats. El gran repte és acabar amb la seqüència: Famílies en situació de vulnerabilitat → Infàncies vulnerades. Oferir suports perquè els condicionants de la família no restin oportunitats als seus infants.

Fundació Foessa (2019) alerta en la majoria dels seus informes, però molt insistentment en el darrer, que els problemes econòmics de caràcter estructural (atur, feines precàries, dificultats d'accés a habitatges dignes, etc.) són els principals obstacles amb què es troben les famílies actualment i que, quan es cronifiquen, influeixen directament en el benestar dels infants. Per tant, abans que qualsevol altra mesura, el primer repte el trobaríem en un canvi urgent en les polítiques d'ocupació i d'habitatge que en permetés l'accés a totes les famílies i molt especialment a aquelles en situació de vulnerabilitat. Però quan parlem de famílies en situacions o moments d'especial vulnerabilitat, a part de la pobresa econòmica, també considerem altres tipus de vulnerabilitat que sovint no queden recollits en les enquestes oficials. Pensem, per exemple, en situacions de maternitats no buscades, famílies immigrants amb la família extensa al país d'origen, famílies amb problemes de salut mental o adolescents que es troben en un moment vital que els fa difícil poder cuidar un nadó. En aquestes situacions, els professionals que acompanyen aquestes famílies en la criança dels seus fills i filles, a part de l'atenció especialitzada, han de ser capaços de teixir complicitats en els diferents entorns quotidians: escoles bressol (0-3 anys), centres de salut, serveis socials, espais familiars, centres socioeducatius, etc., per dinamitzar i mobilitzar els recursos tant de la pròpia família com de l'entorn. Professionals que facilitin i promoguin la relació entre famílies, que afavoreixin el vincle, que ajudin a interpretar el comportament infantil, a connectar amb el món intern de l'infant, que desdramatitzin, que posin en valor, que ofereixin mirades positives i esperançadores. En definitiva, professionals que, partint de la participació i la corresponsabilitat (Bretones *et al.* 2012), els ofereixin espais per construir-se i créixer com a família.

El primer repte el trobaríem en un canvi urgent en les polítiques d'ocupació i d'habitatge

Segons Barudy (2005), promoure les competències parentals sanes des de la parentalitat positiva és la prioritat en qualsevol intervenció familiar i social destinada a assegurar el benestar infantil. Aquest autor proposa un llistat d'accions a realitzar, de les quals destaquem les tres que tenen més incidència en relació amb els infants menors de 3 anys:

- Oferir vincles afectius segurs, fiables i amb continuïtat com a mínim amb un adult significatiu, preferentment del seu entorn familiar.
- Facilitar processos relacionals que permetin dotar de significat les experiències.
- Proporcionar suport social.

Acompanyar, per exemple, mares amb baixes capacitats parentals en la seva maternitat també passa a vegades per facilitar la comprensió de les conductes del nadó i ajudar a veure el bebè des d'una altra perspectiva: deixar de veure'l com un "*objet*e a cuidar: netejar i alimentar", i començar a veure'l com un "*subject*e amb el qual interaccionar i comunicar".

No treure les famílies del seu entorn proper, sinó valer-se dels agents comunitaris per a la inclusió, el suport i el canvi

També ens agradaria destacar que el treball amb família que acostuma a ser més reeixit és aquell que es desenvolupa en els entorns habituals de les criatures i les seves famílies i, especialment, aquells projectes que són capaços de rescatar i recuperar el sentit de *comunitat*. Projectes amb un fort impacte preventiu i que donen suport a l'estructura familiar en els diferents moments del cicle vital; i molt especialment en l'embaràs i el naixement d'un fill, atès que és un dels canvis més intensos i importants en la vida d'una persona. Per ajudar els nens i nenes cal ajudar la família i recuperar el sentit que la cura de la infància és tasca de tota la comunitat. Es tracta que els professionals de l'acció social siguin capaços d'aprofitar els escenaris quotidians de la comunitat com a recursos naturals per al treball amb famílies. De la mateixa manera que altres disciplines s'inspiren en la naturalesa per realitzar dissenys més eficaços, més integrats amb l'entorn i menys invasius; les professions socials s'haurien d'inspirar en les xarxes naturals de suport familiar per adequar les seves intervencions. No treure les famílies del seu entorn proper, sinó valer-se dels agents comunitaris per a la inclusió, el suport i el canvi. Ser capaços de crear entorns i situacions que tinguin cura de les famílies (Bretones *et al.* 2012).

Els professionals socials que treballen al costat de les famílies

Podem trobar professionals socials que treballen amb famílies amb fills menors de tres anys en projectes i centres de caràcter molt divers; adreçats a tota la població o destinats a col·lectius específics; més o menys comunitaris; amb diferents graus d'intensitat i d'intencionalitat educativa, etc. Els

més habituals serien els serveis socials, els cursos prepart, els espais maternoinfantils diürns, les residències maternoinfantils, els grups de criança, les escoles de famílies, els espai nadó, els centres socioeducatius, els espais familiars, els centres d'acollida, els centres residencials d'acció educativa (CRAE), els centres de desenvolupament infantil i atenció precoç (CDIAP), etc.

Si agafem com a exemple un dels recursos més estesos, adreçats a totes les famílies amb infants menors de tres anys, com són els espais familiars,

veiem que la tasca dels educadors passa per l'observació atenta i curiosa del que succeeix als espais, així com en una disponibilitat i una presència que té molt en compte la relació entre l'infant i l'adult i el respecte a aquesta relació. Sense prejudicar, ofereix maneres de resoldre les diferents situacions, conflictes i necessitats, per tal de donar a les famílies més seguretat a l'hora de prendre decisions. Posa a l'abast informació, formació i recursos d'oci i participació en forma de tallers, activitats i xerrades així com també, si es detecta algun factor de vulnerabilitat, recursos específics de la xarxa: salut, serveis socials, etc. És una relació enfocada a la cura del vincle entre els infants i els adults que els acompanyen i la relació amb altres famílies (Forner 2001).

En general, l'èxit del treball amb les famílies depèn en gran part de la qualitat de la relació que el professional estableix amb els pares; i aquesta relació està fortament mediada per les actituds que adopta. En aquest sentit, tal com indica Giné (2011), convé prestar atenció a aquelles actituds que ajudaran el professional a reeixir en el seu treball. Concretament n'assenyala les següents:

- *Abandonar el model d'expert.* Convé que el professional no s'instal·li en la posició de superioritat del que tot ho sap; aquesta actitud, que sovint amaga una incapacitat per connectar amb els problemes i necessitats reals de la família, genera distància i desconfiança per part de la família.
- *Reconèixer la singularitat de cada família i apropar-se sense prejudicis a la seva realitat.* Les solucions que poden ser eficaces en uns casos no necessàriament ho seran en uns altres.
- *Respecte davant la situació i les dificultats de totes les famílies.* Sigui quina sigui la situació de la família, el primer pas per a arribar a comprendre el context familiar és el respecte: no jutjar, no banalitzar o no culpabilitzar.
- *Valorar els esforços que les famílies duen a terme.* Poden requerir certament més o menys ajut, però totes tenen possibilitats que convé reconèixer i valorar.

- *Més confiança en les possibilitats de les famílies en l'educació dels seus fills.* És una conseqüència del punt anterior. Només quan les famílies perceben que creiem en les seves possibilitats podran desenvolupar l'autoestima necessària per a reeixir en la seva tasca parental.
- *Saber crear una relació d'empatia amb les mares i els pares.* L'establiment d'un clima emocional positiu es converteix en el medi idoni per a una col·laboració eficaç. El sentit de l'humor pot esdevenir una bona eina de treball.

La satisfacció professional ve de *teixir complicitats entre els adults, en benefici dels infants, en una línia més comunitària*

El 2018 el Grup de recerca Innovació i Anàlisi Social de la Universitat Ramon Llull va fer una recerca, de la qual tot just ara s'estan obtenint els primers resultats, en què es va enquestar més de cent professionals d'atenció a la petita infància en escoles bressol sobre l'exercici de la seva feina. Una primera anàlisi dels resultats revela que hi ha dues qüestions que correlacionen significativament amb més satisfacció de les professionals en la seva feina. D'una banda, el fet que el centre en el qual treballen ofereixi espais de formació i/o orientació en competències parentals a les famílies. I, d'altra banda, també mostren més satisfacció aquelles educadores que comparteixen més els criteris d'atenció als infants amb les famílies. Les dues qüestions esmentades, però especialment la darrera, impliquen una comunicació constant i fluïda entre educadores i famílies per consensuar al màxim les actuacions i arribar a acords en la gestió dels conflictes quotidians. S'evidencia, per tant, que la satisfacció professional no ve només per una prestació adequada del servei en relació amb els infants, sinó que va més enllà i ve de *teixir complicitats entre els adults, en benefici dels infants, en una línia més comunitària*. Tornem a trobar la *participació* i la *corresponsabilitat* com dos dels principis bàsics del treball amb famílies.

Fins ara hem parlat dels professionals que treballen amb la família, però no podem acabar aquest apartat sense fer un breu apunt del treball que fan els professionals socials en les situacions en què l'infant ha hagut de ser separat de la seva família. Com hem vist en apartats anteriors d'aquest article, quan el nadó ha viscut situacions negligents, abandonament o, en el pitjor dels casos, maltractaments per part dels seus cuidadors inicials, no ha pogut percebre de manera intuïtiva que la seva vida tingui valor per a ningú i no ha pogut vivenciar que ha arribat a un món segur on se l'estima incondicionalment. En aquestes situacions s'instal·la la *desconfiança* en l'infant; arrela el sentiment, majoritàriament inconscient, que no pot confiar en ningú, perquè no hi ha ningú que s'interessi realment pel que li passa. Aquesta desconfiança pot dificultar l'establiment de nous vincles per por de la frustració d'un nou abandonament, un nou desengany. Per això, quan aquests infants tenen una nova oportunitat de vinculació amb adults sensibles a les seves necessitats (per exemple, gràcies a famílies d'acollida, famílies adoptants, educadors de centres d'acolliment o de CRAE), és fonamental empatitzar amb la seva desconfiança inicial, intentant comprendre les seves conductes i reaccions –potser desmesurades, agressives o estranyes– com a conseqüència de les seves vivències primerenques. Les mares i pares d'acollida, adoptius o els

educadors dels centres seran els que hauran de posar en pràctica les competències parentals abans explicades per ajudar l'infant a refer les seves bases emocionals inicials, per fer-les més sòlides i segures i, a partir d'elles, poder construir un jo més equilibrat i harmònic.

Conclusions

No voldria acabar aquest article sense recordar que tots hem estat infants, i tots partim d'una vivència familiar concreta que ens ha permès créixer i madurar fins arribar a ser les persones que som actualment. Una reflexió sobre el propi model familiar viscut i el reconeixement de la seva influència sobre com ens mirem i com valorem les famílies que atenem és fonamental per no caure en prejudicis i en imposicions de maneres d'actuar. Hi ha aprenentatges, com seria el cas de *viure en família* i *cuidar dels altres*, que passen més per l'experiència emocional i vivencial, que no pas per la comprensió i la raó. Aprenentatges que deixen una empremta que condiciona la nostra mirada i de la qual cal ser-ne conscients, sobretot en el nostre exercici professional.

Hem parlat dels *mil dies d'or* com a finestra d'oportunitats per al benestar de la petita infància, atesos els beneficis que suposen les mesures de prevenció i atenció adequades durant aquests primers mesos. Els professionals hem de conèixer les particularitats d'aquesta etapa i ser-hi sensibles per poder acompanyar les famílies en la interpretació adequada de les necessitats dels nadons. Tota la inversió que es fa en aquestes primeres edats retorna amb escreix i de forma positiva tant a nivell individual, com a nivell social, perquè estem ajudant a construir societats de persones madures, autònomes i equilibrades.

Tota la inversió que es fa en aquestes primeres edats retorna amb escreix i de forma positiva tant a nivell individual, com a nivell social

Isabel Torras Genís
 Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés
 Membre del Grup de recerca Innovació i Anàlisi Social (GIAS)
 Universitat Ramon Llull
 itorras@peretarres.org

Bibliografia

- Amorós Azpilicueta, C.** (2008) Desamparo y adopción desde la perspectiva del menor. *Intercambios, papeles de psicoanálisis*, 21, 7-12.
- Barudy, J.; Dantagnan, M.** (2005). *Los buenos tratos a la infancia. Parentalidad, apego y resiliencia*. Barcelona: Gedisa.
- Bowlby J.** (1958). The nature of the child's tie to his mother, a *International Journal of Psycho-Analysis*, 39, 350-373.
- Bowlby J.** (1998). *El apego y la pérdida*. Barcelona: Paidós.
- Bretones, E.; Monteys, I.; Morales, E.; Rendón, G.; Solé, J.; Ubieta, J. R.** (2012). *Familias y educación social. Un encuentro necesario*. Barcelona: Editorial UOC.
- Erikson, E.** (1973). Ocho edades del hombre. En Erikson: *Infancia y sociedad* (cap. 7, p. 222-247). Buenos Aires: Paidós.
- Fundación Foessa** (2019). *VIII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España*. Madrid: Fundación FOESSA-Caritas Editores.
- Forner, A.** (2001). *Serveis per a la infància. Estudis* núm. 7. Diputació de Barcelona.
- Gerhardt, S.** (2008). *El amor maternal: la influencia del afecto en el desarrollo mental y emocional del bebé*. Barcelona: Albesa.
- Giné, S.** (2011). Necesidades de apoyo de las familias de personas con discapacidad intelectual de Catalunya. *Siglo Cero*, 42 (240):31-49.
- Horno, P.** (2008). *Desarrollo del vínculo afectivo*. En: AEPap ed. Curso de Actualización Pediatría 2008. Madrid: Exlibris Ediciones; 2008. p. 303-10. https://www.aepap.org/sites/default/files/aepap2008_libro_299-310_vinculo.pdf
- Madigan, S.; Browne, D.; Racine, N.; Mori, C.; Tough, S.** (2019). *Screen Time and Poor Early Child Development: Investigating Direction of Effects*. *JAMA Pediatrics*.
- Naciones Unidas** (2020). *La importancia de los primeros mil días de vida*. Naciones Unidas-Bolivia.
- Loizaga, F.** (2011). Parentalitat positiva. Les bases de la construcció de la persona. *Educació social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 49, 71-89.
- López Sánchez, F.** (2008). *Necesidades en la infancia y en la adolescencia*. Madrid: Ed. Pirámide
- McWey, L. M.** (2004). Predictors of attachment styles of children in foster care: An attachment theory model for working with families. *A Journal of Marital and Family Therapy*. 30, 439-452.
- Pikler, E.** (1984). *Moverse en libertad. Desarrollo de la motricidad global*. Madrid: Narcea.
- Ramis, A. (2019). *Hores i mesos de pantalles: conseqüències per les criatures menudes*. <http://www.annaramis.cat/de-0-a-3-pantalles-res/>
- Riudor, X.** (2018). *Polítiques de suport a les famílies* (informe CTESC). Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Rodrigo, M. J.; Máiquez, M. L.; Martín, J. C. (2010). *La educación parental como recurso psicoeducativo para promover la parentalidad positiva*. Madrid: Federación Española de Municipios y Provincias (FEMP).

Sallés, C.; Ger, S. (2011). Les competències parentals en la família contemporània: descripció, promoció i avaluació. *Educació social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 49, 25-48.

Save the children (2017). *Desheredados. Desigualdad infantil, igualdad de oportunidades y políticas públicas en España*. Barcelona: Save the children.

Save the children (2019). *Donde todo empieza. Educación infantil de 0 a 3 años para igualar oportunidades*. Madrid: Save the children.

Talarn, A.; Sáinz, F.; Rigat, A. (2013). *Relaciones, vivencias y psicopatología. Las bases relacionales del sufrimiento mental excesivo*. Barcelona: Herder.

Torras, I.; Lorenzo, A. (2018). *Monoparentalitat femenina i pobresa*. Barcelona: Taula d'Entitats del Tercer Sector Social de Catalunya.

Torras, I. (2018). Elogi de la mirada atenta. *Educació social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 68, 6-8.

UNICEF (2012). *Desarrollo emocional. Clave para la primera infancia*. Argentina: Fundación Kaleidos.

Van Belle, J. (2016). *Early Childhood Education and Care (ECEC) and its long-term effects on educational and labour market outcomes*. Santa Monica: RAND.

Winnicott, D.W. (1956) Primary maternal preoccupation, a *Collected Papers: Thought paediatrics to psycho-analysis*, Londres, Hogarth. (Trad. Cast.: *Escritos de pediatría y psicoanálisis*. Barcelona: Laia, 1979).

